

ISPAN VA O‘ZBEK TOPONIMLARINING LINGVOMADANIY MOTIVATSIYASI: QIYOSIY TAHLIL

Utkir Burxonov Farhod o‘g‘li

*Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
utkirburkhon24@gmail.com*

Annotatsiya: Mazkur maqolada ispan va o‘zbek toponimlarining lingvomadaniy motivatsiyasi qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda joy nomlarining shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan tabiiy-geografik, tarixiy, etnik va madaniy omillar yoritilib, ularning xalqning dunyoqarashi hamda tarixiy xotirasi bilan uzviy bog‘liqligi ochib beriladi. Shuningdek, toponimlarning nomlanishida tabiiy muhit, suv obyektlari, relyef, rang komponentlari va tarixiy-madaniy omillarning o‘rni ispan va o‘zbek materiallari asosida qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari har ikki xalq toponimik tizimida umumiy lingvomadaniy qonuniyatlar bilan bir qatorda, milliy-madaniy tafakkur va tarixiy taraqqiyotga xos o‘ziga xos xususiyatlar ham mavjudligini ko‘rsatadi. Maqola natijalari qiyosiy tilshunoslik, onomastika va lingvokulturologiya yo‘nalishidagi tadqiqotlarni boyitishga hamda ispan va o‘zbek toponimiyasini chuqurroq o‘rganishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: toponim, toponimiya, lingvomadaniy motivatsiya, onomastika.

Toponimlar har qanday xalqning tarixiy xotirasi, madaniy merosi va milliy tafakkurini o‘zida mujassamlashtiruvchi eng barqaror til birliklaridan biridir. Joy nomlari nafaqat muayyan geografik obyektni identifikatsiya qilish vazifasini bajaradi, balki xalqning tabiatni idrok etishi, tarixiy taraqqiyoti, etnik shakllanishi hamda ijtimoiy-madaniy hayoti haqida ham muhim ma’lumotlarni saqlaydi. Shu bois zamonaviy tilshunoslikda toponimlarni faqat etimologik yoki morfologik jihatdan emas, balki lingvomadaniy nuqtayi nazardan ham tadqiq etishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

So‘nggi yillarda onomastika sohasida olib borilayotgan ilmiy izlanishlarda geografik nomlar xalqning tarixiy-madaniy tajribasi, dunyoqarashi va mentalitetini aks ettiruvchi muhim madaniy birlik sifatida talqin qilinmoqda. Bu yondashuvga ko‘ra, toponim faqat nominativ birlik emas, balki ma’lum hudud haqidagi tarixiy, etnografik va madaniy axborotni o‘zida mujassamlashtirgan lingvomadaniy hodisa hisoblanadi. Ayniqsa, joy nomlarining qanday shakllanganidan ko‘ra, nima sababdan aynan shu nom tanlanganini aniqlash lingvomadaniy tadqiqotlarning asosiy vazifalaridan biri

sanaladi.

Ispan va o'zbek toponimik tizimlari uzoq tarixiy taraqqiyot davomida turli sivilizatsiyalar, tillar va madaniyatlar ta'sirida shakllangan. Ispaniyada iber, kelt, lotin va arab madaniyatlari, O'zbekistonda esa turkiy, sug'diy, fors-tojik va arab madaniy qatlamlari joy nomlarining shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Natijada har ikki xalq toponimlarida nafaqat tarixiy til qatlamlari, balki xalqning tabiatni idrok etishi, xo'jalik faoliyati, diniy qarashlari va madaniy qadriyatlari ham o'z ifodasini topgan.

Bugungi kungacha o'zbek va ispan toponimiyasi bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, ularning lingvomadaniy motivatsiyasini qiyosiy jihatdan tahlil qilishga bag'ishlangan ishlar nisbatan kam uchraydi. Ayniqsa, nomlash jarayonida tabiiy muhit, rang tasavvurlari, suv obyektlari, tarixiy voqealar va etnomadaniy omillarning o'rni ikki til materiallari asosida kompleks qiyoslanmagan. Mazkur holat mavzuning ilmiy dolzarbligini belgilaydi.

Mazkur maqolaning maqsadi ispan va o'zbek toponimlarining lingvomadaniy motivatsiyasini qiyosiy tahlil qilish, joy nomlarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan tabiiy, tarixiy va madaniy omillarni aniqlash hamda har ikki xalqning nomlash an'alaridagi umumiy va o'ziga xos jihatlarni yoritishdan iborat.

Har qanday toponimning yuzaga kelishi muayyan lingvomadaniy motivatsiyaga asoslanadi. Joy nomlari tasodifiy yaratilmaydi; ular xalqning muayyan hududni qanday idrok etgani, qaysi belgini muhim deb bilgani va ushbu hudud bilan qanday tarixiy yoki madaniy munosabat o'rnatganini aks ettiradi. Shu jihatdan toponimlar jamiyatning tarixiy xotirasini saqlovchi va avloddan avlodga uzatuvchi onomastik birlik sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Lingvomadaniy yondashuvga ko'ra, joy nomining mazmuni faqat uning lug'aviy ma'nosi bilan belgilanmaydi. Toponimning shakllanishida tabiiy-geografik sharoit, tarixiy voqealar, etnik tarkib, diniy e'tiqod, xo'jalik faoliyati va xalqning madaniy qadriyatlari muhim rol o'ynaydi. Shu sababli bir xil turdagi geografik obyekt turli xalqlarda turlicha nomlanadi. Bu esa har bir xalqning borliqni idrok etish usuli hamda milliy tafakkurining o'ziga xosligini namoyon etadi.

Bizning kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, ispan va o'zbek toponimlarida lingvomadaniy motivatsiyaning asosiy manbalari bir-biriga yaqin bo'lsa-da, ularning ustuvorlik darajasi turlicha. O'zbek toponimlarida suv manbalari, yerning rangi, qabila va urug' nomlari, sug'orish tizimlari hamda relyef xususiyatlari nomlashning yetakchi mezon bo'lib xizmat qilgan. Ispan toponimiyasida esa tog' tizimlari, vodiylar, o'simlik qoplami, qadimgi aholi

manzillari va diniy an'analar bilan bog'liq motivlar ko'proq uchraydi. Bu farqlar har ikki hududning tabiiy-geografik sharoiti, tarixiy taraqqiyoti va madaniy rivojlanish xususiyatlari bilan izohlanadi.

Tabiiy muhit toponimlarning lingvomadaniy motivatsiyasida yetakchi omil sifatida:

Toponimlarning shakllanishida tabiiy muhit eng qadimiy va eng barqaror motivatsiya manbalaridan biri hisoblanadi. Inson dastlab yashash hududini nomlar ekan, avvalo, ko'zga tashlanadigan tabiiy belgilarni – daryo, tog', tepalik, vodi, o'rmon yoki yerning rangini asos qilib olgan. Shu sababli ko'pgina toponimlar muayyan hududning geografik xususiyatini tavsiflash bilan birga, o'sha hududda yashagan xalqning tabiatni idrok etish usulini ham aks ettiradi. Toponimik tadqiqotlarda bunday motivatsiya eng qadimgi nomlash tamoyillaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

O'zbek toponimiyasida tabiiy muhit bilan bog'liq nomlar alohida qatlamni tashkil etadi. Bunday nomlarda suv obyektlari, balandliklar, cho'l hududlari, o'simlik qoplami yoki yerning tashqi ko'rinishi asosiy nominativ belgi vazifasini bajaradi. Masalan, Oqtepa, Qorasuv, Sariqamish, O'yqal'a kabi toponimlar hududning tabiiy xususiyatiga tayangan holda yuzaga kelgan. Nafasovning izohli lug'atida hamda O'zbekiston joy nomlari lug'atlarida mazkur toponimlarning shakllanishida rang, relyef va suv bilan bog'liq belgilar asosiy motiv bo'lgani qayd etiladi.

Biroq lingvomadaniy nuqtayi nazardan qaralganda, bunday komponentlar faqat tabiiy belgini ifodalash bilan cheklanmaydi. Masalan, oq elementi ko'plab o'zbek toponimlarida yorug'lik, ochiq makon yoki muhim obyektni ajratib ko'rsatish vazifasini ham bajaradi. Qora komponenti esa har doim rangni anglatmaydi; ayrim hollarda chuqurlik, zich o'simlik qoplami yoki suvning quyuq ko'rinishini bildirishi mumkin. Demak, rang komponentlarining semantikasi xalqning tabiatni kuzatishi bilan bir qatorda, uning madaniy tafakkuri va ko'p asrlik tajribasi bilan ham bog'liq.

Ispan toponimiyasida ham tabiiy muhit nomlashning asosiy manbalaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy ispan toponimik tadqiqotlarida gidronimlar, oronimlar va fitotoponimlar alohida semantik guruh sifatida tavsiflanadi. Daryo nomlari ko'pincha suvning xususiyati, oqim tezligi, atrofidagi o'simlik dunyosi yoki hududning landshaftiga asoslangan bo'lsa, tog' va qoya nomlari relyefning o'ziga xos belgilarini aks ettiradi. Ayrim hollarda esa diniy tasavvurlar yoki tarixiy shaxslar bilan bog'liq motivlar ham tabiiy obyektni nomlariga singib ketgan.

Masalan, Guadalquivir toponimi arabcha wādī al-kabīr ("katta daryo") birikmasidan kelib chiqqan bo'lib, daryoning tabiiy ko'lami nomlashning asosiy mezonini bo'lgan. Río Tinto nomi esa suv tarkibidagi minerallar tufayli

hosil bo'lgan qizg'ish tus bilan bog'liq. Shuningdek, Valverde ("yashil vodi") yoki Peñablanca ("oq qoya") kabi nomlarda landshaftning eng muhim belgisi nominativ asos vazifasini bajaradi. Bu misollar ispan xalqining tabiiy muhitni nomlashda avvalo vizual kuzatish va geografik tavsifga tayanganini ko'rsatadi.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, har ikkala xalqda ham tabiiy muhit toponimlarning shakllanishida asosiy motivatsiya manbai bo'lib xizmat qilgan. Biroq nomlash mezonlarida muayyan farqlar kuzatiladi. O'zbek toponimlarida suv, yerning rangi va sug'orish bilan bog'liq belgilar ko'proq uchrasa, ispan toponimiyasida tog', vodi, qoya, daryo va o'simlik qoplami bilan bog'liq komponentlar nisbatan ustunlik qiladi. Bizning fikrimizcha, bu farq avvalo ikki hududning tabiiy-geografik sharoiti hamda tarixiy xo'jalik faoliyatining o'ziga xosligi bilan izohlanadi. Markaziy Osiyoda suv manbalari hayotiy ahamiyat kasb etgani sababli ular ko'plab joy nomlarining asosiga aylangan bo'lsa, Pireney yarimorolining murakkab tog'li relyefi ispan toponimik tizimida landshaft bilan bog'liq nomlarning faol rivojlanishiga zamin yaratgan.

Olib borilgan qiyosiy tahlillar shuni ko'rsatdiki, ispan va o'zbek toponimlari har ikki xalqning tarixiy taraqqiyoti, tabiiy-geografik muhiti hamda lingvomadaniy tafakkurining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi muhim onomastik birliklar hisoblanadi. Joy nomlarining shakllanishida tabiiy muhit, suv obyektlari, relyef, rang komponentlari, tarixiy voqealar va etnomadaniy omillar asosiy motivatsiya manbalari sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'zbek toponimiyasida suv manbalari, yerning rangi, qabila va urug' nomlari bilan bog'liq motivlar ustunlik qilsa, ispan toponimiyasida tog' va vodi landshaftlari, o'simlik qoplami hamda qadimgi til qatlamlari bilan bog'liq nomlash an'analari nisbatan faolroq uchraydi. Shu bilan birga, har ikki xalq toponimlarida tabiiy muhitni nomlashning umumiy tamoyillari saqlanib qolgan bo'lib, ularning lingvomadaniy mazmuni tarixiy rivojlanish jarayonida boyib borgan.

Qiyosiy tahlil natijasida toponimlarning lingvomadaniy motivatsiyasi faqat nomning kelib chiqishini emas, balki xalqning tabiatni idrok etishi, tarixiy xotirasi va madaniy qadriyatlarini bilan uzviy bog'liqligini ham yoritishi aniqlandi. Shu jihatdan toponimlar tilning lug'aviy boyligi bilan bir qatorda, xalqning ko'p asrlik madaniy tajribasi va tarixiy xotirasini saqlovchi muhim manbalardan biri sifatida baholanishi mumkin.

Mazkur tadqiqot natijalari ispan va o'zbek toponimiyasini qiyosiy o'rganishga oid ilmiy izlanishlarni yanada rivojlantirish, lingvokulturologik va onomastik tadqiqotlarni boyitish hamda geografik nomlarning tarixiy-etimologik talqinini aniqlashtirishda muayyan ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006. – 320 b.
2. Hakimov Q. Toponimika. – Toshkent: Tafakkur Bo‘stoni, 2016. – 304 b.
3. Nafasov T. O‘zbek tili toponimlarining o‘quv izohli lug‘ati. – Qarshi: Nasaf, 2007. – 216 b.
4. Toshkent shahri joy nomlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: Fan, 2025.
6. Nieto Ballester E., García Sánchez J. J. (eds.). Claves en la investigación de la toponimia hispánica. – Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC), 2024.
7. García Sánchez J. J. Observaciones sobre la toponimia española // Revista de Filología Española.
8. Los topónimos: normas y recomendaciones. – Madrid: Real Academia Española (RAE).